

A BÍRÓ SZEREPE

Krokovay Zsolt

Összefoglaló

Egy alkotmányos demokráciában, amelyet a vallásos és nem vallásos erkölcsi nézetek többfésülésége fémjelez, a bíró, a törvényhozó, a miniszter és a többi tisztviselő akkor valósítja meg, illetve elégti ki a közös gondolkodás eszményét, mondja John Rawls *Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez* című, nagy hatású tanulmányában, ha alapvető politikai törekvéseinek indokait az igazságosságnak egy elfogadható politikai felfogása alapján fogalmazza meg. Írásomban érzékeltetem, miben áll a közös gondolkodásnak ez az eszménye, s jelzem, hogy miként alakítja ki egy szilárd alkotmányos rendszer kereteit egy olyan egyetértés, amely az igazságosság egy elfogadható politikai felfogása. Azt állítom majd, hogy a bírónak van politikai felelőssége, amennyiben más bírakkal folytatott vitáiban, s mindezekelőtt az alkotmánybírárság fórumán elősegíti a közös gondolkodás eszményéből eredő, és azt megvalósító indokaival az alapvető szabadságjogok jelentőségének egy közös értelmezését, az elkerülhetetlen erkölcsi nézeteltérések ellenére.

Kulcsszavak: méltányosságként felfogott igazságosság ■ elfogadható többfésülés ■ közös gondolkodás ■ szerep-felelősség ■ a polgári viselkedés kötelessége ■ elengedhetetlen alkotmányos követelmények ■ bírói felülvizsgálat

Egy olyan műhely-konferencián, amelyet a politikai felelősség kérdésének szentelnek, a bíró szerepének taglalása nyilvánvalóan önmagában is magyarázatra szorul. Ezen az sem változtatott volna, ha azt a címet adom hozzászólásomnak, *A politikai felelősség és a bíró*, majd sietve leszögezem, hogy a bírónak, szerepénél fogva, nincs és nem is lehet – mármint nem is szabad, hogy legyen – politikai felelőssége. E cím, *A politikai felelősség és a bíró*, egyáltalán nem könnyítene azonban helyzetemen. Ugyanis én éppen azt állítom, hogy a bírónak van politikai felelőssége, s a rendelkezésemre álló egész idő alatt ezt, *a bírónak van politikai felelőssége* állítást próbálom megindokolni elfogadható érvekkel, az elfogadható érvek bizonyos felfogása alapján.

Először a felelősségre vonás gyakorlatáról beszélek nagy általánosságban, persze csak annyit, amennyit nagy általánosságban érdemes mondanom róla, hiszen senki sem szokta vitatni, hogy a politikai felelősség eszméje, bármit nevezzen is valaki *politikainak*, hogy úgy mondjam, fogalmi okokból, a felelősségre vonás egy gyakorlatára utal. Másodszor, mivel a felelősségre vonás azzal kezdődik, hogy szemére vetik valakinek bizonyos követelmények megsértését,

mondanom kell valamit a követelményekről és a szerepekkel járó felelősségről. Ezzel, harmadszor, nyomban fel kell tennem a kérdést, hogyan teszünk szert követelményekre, illetőleg szerepekre, s hogy negyedszer, hogyan magyarázzuk azokat a követelményeket, illetve szerepeket, amelyekre nem *teszünk szert* a kifejezés valamilyen szokványos értelmében, s amelyeket éppen ezért, a dolog természeténél fogva, joggal nevezhetünk természetes követelményeknek, még ha nem is erőltetnénk holmi szerep nélküli, természetes szerepek emlegetését. Semmi kétség, ötödszörre rá kell térnem végre annak tisztázására, mi tesz egy követelményt *politikaivá* a szó sajátos, habár a politika tudományának művelői számára – Magyarországon és másutt is – nem feltétlenül szokványos értelmében, s hatodszor arra, hogyan vonatkoznak e politikai követelmények a polgári viselkedésre, akár bíró a polgár, akár nem. Ha mindezek a lépések sikeresek lesznek, már csak az lesz hátra, hogy az utolsó, hetedik állomáson megvédjem a *bírónak van politikai felelőssége* állítást.

1.

A felelősségre vonás azzal kezdődik, hogy hibáztatnak valakit valamiért. Azt mondják, hogy amit tett, az rossz, s hallgattassék meg a másik fél is, megadják neki a méltányos lehetőséget a védekezésre. Ekkor vagy mentegetőzni próbál, enyhítő körülményeket hoz fel mentségére, vagy azzal védekezik, hogy neki nem kell védekeznie, mert nem ő tette a dolgot, mert ő nem is lett volna képes ennek megtételére, mert bár joggal tulajdonítják neki a cselekedetet, van magyarázat viselkedésére, hisz amit tett, az igazolható, mert ez csak rossznak látszott, ám valójában nem rossz. A követelmények, amelyek valamilyen megsértéséért a feltételezés, netán a rendőrileg megalapozott gyanú alapján kérdőre vonják, nagyon sokfélék lehetnek, s így a felelősségre vonás nagyon sokféle formája teszi lehetővé, hogy a dolgok, már amennyire ez egyáltalán lehetséges, visszakerüljenek a régi kerékvágásukba. Akár úgy, hogy a felelősség viselésével a bűnös, a méltó büntetés elszenvedése után, visszatér övéi körébe, akár úgy, hogy a kárvallottak sérelmeit orvosolják. Bár nem kétséges, a szerelemben és általában személyes kapcsolatainkban olykor mindennek vége, helyrehozhatatlanul elszakadhatnak a kötelékek. Az életben vannak bűnök, amelyeket semmiféle bűnhődés nem tesz jóvá, még ha az ilyenkor elkerülhetetlen halálbüntetés nem jelent is mást, mint az együttműködés megszüntetését, a végleges száműzetést, az életfogytiglani eltávolítást a látóhatárról.

Ám attól tartok, a felelősségre vonás céljának e megemlítésével túlságosan előre siettem. Hogy még mondanom kellett volna valamit a követelményekről, valamint a követelmények és a szerepek összefüggéséről.

2.

Akinek követelményekhez kell tartania magát, akár tevőlegesen, akár a korlátozások értelmében, az búcsút mondott szabadsága egy meghatározott részének. Meg van kötve a keze, nem teheti tetszése szerint azokat a dolgokat, amelyeket egyébként tetszőlegesen tenne vagy sem. A követelményekre természetesen úgy gondolnunk, mint szerepek teljesítendő vagy szem előtt tartandó kötelességeire, a szerepekre pedig úgy, mint olyan kötelezettségekre, amelyek kötelelességekkel járnak, s amiért valakit felelősségre vonnak, az minden esetben köteleességszegés.

Az elv, hogy nincs szerep követelmény nélkül, minden tisztség és pozíció, megbízatás és utasítás sajátja, s ebből a szempontból teljesen mindegy, hogy a szerep megfigyelhető hatalommal vagy meghatározott hatáskörrel jár.

Az emberek, ahogy bizonyos állatok is, gyakran képesek viselkedésük hatékony irányítására, és arra is képesek, amire, úgy tűnik, egyetlen állat sem, hogy olyan követelményeket tartsanak be és teljesítsenek, amelyeket betartani és teljesíteni kötelesek. Tudják, hogy nem szabad megtenniük, illetve meg kell tenniük ezeket a dolgokat, s azt is tudják, hogyan kell ennek érdekében eljárniuk.

Az azonban rejtélyesnek tűnhet, hogy miként tesznek szert, ellentétben az állatokkal, e szerepekre és követelményeikre.

3.

Induljunk ki az ínséges időknek abból a nagy jelentőségű lehetőségéből, nem túlzás azt mondani, egyedülálló találmányából, hogy az emberek tudják, hogyan teremtsenek maguknak *ex nihilo*, a semmiből kötelezettségeket. Ahhoz, hogy lássuk, milyen előnyei vannak e képességnek, nem kell az ésszerű önértékre, s egyáltalán, a bevétel és a kiadás valamiféle önös mérícskélésére gondolnunk. Egyszerűen a dolgok alakulásának szokványos módja, hogy amikor valaki megígér valamit, ajánl valamit, megállapodik valamiben, és így tovább, és így tovább, akkor az, amit ilyen vagy más formában a maga köteletségévé tesz, betagolódik a napi gyakorlat valamilyen szertartásos vagy csak többé-kevésbé formális eljárásába, s az emberi kultúra minden ilyen eljárásában az a *pláne*, hogy az együttműködés maga után vonja – a pusztá szokástól a legaggályosabban szabályozott törvényes szerződésig – előnyeinek és erőfeszítéseinek méltányos elosztását, az adás és a viszonzás méltányos egyenértékűségét, a célok megvalósításának, az érdekek előmozdításának, az igények elismerésének kölcsönösségét. Csak a modern időkben, antropológiai léptékkel, a legutóbbi négy-ötezer évben határozzák meg szabatosan, a kereskedelem sajátos üzleti szolgáltatásaiban és a gazdasági élet legkülönbözőbb adok-kapok

ügyleteiben az egyenértékeket. A mindennapi emberi érintkezésben azonban a mai napig is általában csak percről percre, hónapról hónapra, évről évre nő a bizalom, s csak az igazán bensőséges kapcsolatokban jönnek létre az elszakíthatatlannak tekintett érzelmi kötelékek, még ha van is gazdasági vonzatuk. Bármit mondjanak is a kategorikus gondolkodásban kételkedők, végül fenntartás nélküli odaadásra, minden ellenszolgáltatás nélküli önzetlenségre van szükség. Ám még ha számításba vesszük is a szerelmesek és a másféle értelembe vett szentek önfeláldozó egyoldalúságát, a kötelezettségek vállalásának annak rendje és módja szerint mindig két oldala van, s ahogy Mill mondja találóan, a kötel végét mindig annak a kezébe adják, akinek ettől kezdve joga van számolni a létrejött új kötelességek előnyeivel, s ha szükséges, joga van követelni és számon kérni az elmaradásokat. Nincs semmi titokzatos a kötelezettségekből származó követelményekben és jogokban. Az is világos, hogy felelősségre vonásra csak akkor van szükség, kivételesen, amikor valaki eltér a kölcsönös jogos várakozások táncrendjétől. A garancia, amit a felelősség elve nyújt, csak a második legjobb eset. A problémák a problémák nélküli élet óceánjában merülnek fel.

Egyedül az okoz némi bonyodalmat, hogy nem minden kötelességünk ered kötelezettségből. Hogy nagy filozófusok nagy erőfeszítései ellenére is nagyon mesterkéltnek tűnik az elgondolás, hogy minden kötelességünkre kötelezettségek vállalásával, önkéntes beleegyezéssel és tisztességes megállapodással teszünk szert.

4.

Ha kötelességeink és így jogaink elsöprő többsége azokból a kötelezettségekből ered ugyan, amelyeket kölcsönösen csak magunknak köszönhetünk, úgy tűnik, nem minden kötelességünknek ez a forrása. Azokat a kötelességeket, amelyekre nem így tettünk szert, egyszerűen *természetes kötelességeknek* nevezhetjük, a *természetes* szó egy szokványos használatát követve. Ebben az értelemben természetes kötelességek a társadalom előírásai, mert akár bárki számára könnyen teljesíthető elemi követelményeket támasztanak viselkedésünkkel szemben, akár rákényszerítenek minket teljesítésükre, illetve követésükre, ezek nem olyan követelmények, mint azok, amelyek ígéretünkől, beleegyezésünkől, megállapodásunkból vagy valamilyen más kezdeményezésünkől születtek. Azzal, hogy az ismert kivételekkel az emberek beleszületnek és belenőnek egy társadalomba, majd egészen halálunkig, a tevőleges és tiltó követelményeket nem úgy veszik magukra és vetik el, kivéve a bevándorlást és kivándorlást, mint vallási és világi kötelezettségeiket, mint viselkedésük önként vállalt szabályait, vállalkozásaik megállapodásait, mint valamilyen lelkiismereti szabadságuk gyakorlását. E nem kötelezettségekből eredő természetes kötelességeket szokták *erkölcsi* avagy *társadalmi* kötelességeknek is nevez-

ni, de ez a szóhasználat könnyen félrevezető lehet. Nem mindig derül ki ugyanis a szöveggörnyezetből, hogy a jelző vajon egy adott társadalom uralkodó felfogására utal-e, vagy a kötelességeknek csupán arra a sajátos osztályára, amelyet a társadalom nem akar – vagy nem tud – kikényszeríteni, a kényszerítő politikai hatalom eszközeivel. A társadalmi felelősség és azon belül a politikai felelősség, ahogy a politikai kötelesség, a politikai szempont vagy a politikai büntetés is, ezt szeretném most valamelyest megvilágítani, a *csak erkölcsi* követelményekért viselt felelősség kategóriáján belül egy sajátos alosztály.

5.

Szeretném ezért megkülönböztetni az erkölcsi követelmények két fajtáját vagy alosztályát, a politikaiakat és a nem politikaiakat. Amikor Juliska erkölcsi szempontról, erkölcsi értékről, erkölcsi meggyőződésről, erkölcsi elvről vagy erkölcsi ítéletről beszél, az *erkölcsi* kifejezésen két dolgot érthet. Vagy úgy érti ezt, mint a szociológusok és gyakran a hittudósok, hogy vannak sajátos módszerekkel felfedezhető és tanulmányozható erkölcsi tények, vagy pedig egy meghatározott személy, Juliska vagy Jancsi arra vonatkozó elveire és megfontolt ítéleteire utal, hogy mi a jó és mi a rossz, mi a helyes és mi a kifogásolható, mi igazságos és mi igazságtalan, és így tovább, Juliska vagy Jancsi felfogása szerint. Van olyan nézet, hogy az ilyen egyéni felfogások megengedhetetlenül *szubjektívek*, de szerintem e bírálat nem meggyőző. Az azonban, hogy szerintem mi meggyőző, és mi nem, itt édes mindegy. Az a fontos, hogy a magukat több-kevesebb joggal szabadnak nevező országokban, az alkotmányos demokráciában e bírálat nem lehet mindenki számára, mondjuk reformátusok és relativisták számára, egyaránt elfogadható. És ha ez így van, akkor a megszüntethetetlen erkölcsi nézeteltérések ellenére csak *politikainak* nevezhető gyakorlati követelményektől – politikai értékektől, politikai szempontoktól, stb. – remélhetjük a társadalom viszonylagos egységének megerősítését és tartós megőrzését. A református, relativista vagy másféle, ebben az értelemben *nem politikai* erkölcsi követelményeket – értékeket, szempontokat, stb. – helyettesítő politikai (erkölcsi) követelmények, azt reméljük, szűkíthetik és a társadalom alapvető berendezkedésének kérdéseiben, a sarkalatos alkotmányos követelmények és az alapvető igazságosság kérdéseiben időről időre meg is szüntethetik a végső, nem politikai (erkölcsi) nézeteltéréseket.

A *politikai kultúra* vizsgálata ily módon a megfigyelhető jelenségek két igen csak eltérő körére utalhat. Egyfelől azokra a tényekre és összefüggéseikre, amelyek az állam, a kényszerítő politikai hatalom megnyilvánulásainak alakulásával és szervezeti formáival kapcsolatosak. Másfelől arra az elképzelt fórumra, amelyen a társadalom másoktól nem függő és másokkal egyenrangú, különböző gondolkodású, hívó és nem hívó polgárai többé-kevésbé ideális kö-

rülmények esetén méltányos együttműködésük és az azt biztosító kényszerítő politikai hatalom számára próbálnak közös igazolást találni a természetes (erkölcsi) követelmények egy politikai felfogásának kialakításával. Viszonylag szilárd alkotmányos demokráciában, az elképzelés feltételezi, nagy többségben vannak a maguk református, relativista vagy másféle erkölcsi meggyőződéseinek elfogadható politikai felfogását kialakítani igyekvő polgárok. Elfogadható gondolkodású polgárok igyekeznek kialakítani a kölcsönösség feltételének elismerésével egy politikai felfogást a társadalom igazságosságának közös megítélése, elősegítése és megőrzése számára. Csak egy politikai felfogás igazolhatja közösen a kényszerítő (politikai) hatalom, a törvényes közhatalom gyakorlását, a *politikabéli törvényt*, ahogy Szentmarjai fordítja Rousseau könyvének címét. Alkotmányos demokrácia közös politikai kultúrája magában foglalja az elfogadható többféleség e politikai felfogásait.

Ha számolunk az emberi társadalmak és az emberi természet lehetőségeinek határaival, fel kell tételeznünk, hogy még egy ideális társadalomban is lesznek olyan polgárok, akik nem elfogadható módon élnek lelkiismereti szabadságuk egyenlő jogával. Ők nem törekszenek egy politikai felfogás keresésére. Nem abban az értelemben elfogadhatatlan a gondolkodásuk, hogy tiltott dolgokat gondolnak, s így két rendőrnél előbb-utóbb meg kellene jelennie az ajtóban, ahogy azt a feltételekhez kötött feltétlen szabadságjogok egykori jakobinus vagy szocialista hívei követelték. Alkotmányos demokráciában a politikai követelmények, mint mondtam, csak erkölcsi követelmények. Az alapvető szabadságjogok azokat a polgárokat is megilletik, akik tudatosan elutasítják a politikai felelősség, az elfogadható gondolkodás kötelességét. Nevezük ezt további fejtegetéseimben a *polgári viselkedés* kötelességének.

6.

A politikai követelmények, a polgári viselkedés kötelességének követelményei minden polgártól elvárható, könnyen teljesíthető, elemi, természetes erkölcsi követelmények, ám azoktól, akik közhivatalra pályáznak és közhivatalt töltenek be, kiváltképp megkívánható ezek példás betartása és teljesítése, a politikai erények tanúsítása. Az államfő és a kormányfő, a képviselő és a kormánytisztviselő akkor tartja be, illetve teljesíti a polgári viselkedés kötelességeit, amikor kész olyan indokokat felhozni viselkedése és véleménye, tevékenysége és törekvései közös igazolására, amelyeket mások, más elfogadható, de az övétől eltérő gondolkodású polgárok nem utasíthatnak el ésszerűen, ha nem is tartanak a maguk részéről a leginkább elfogadható meggondolásoknak.

Vegyük a legegyszerűbb példát, a hazai politikusok hivatalos szerepével kapcsolatos politikai felelősségre vonás kérdését. Ha a miniszter, a képviselő vagy a magát messze földön híressé tevő polgármester egyszer csak kutyába

se veszi *munkáját*, azt mondják, még ahhoz is világra szóló botránynak kellene bekövetkeznie, hogy visszavonják megbízatását, s még az is lehetséges, hogy a felelősségre vonás abban merül ki, hogy a következő választásokon nem nyeri el az őt jelölő párt vagy az őt megválasztó polgárok bizalmát. Akár így, akár úgy történik, a felelősség, amit viselnie kell, abban a szűkebb vagy szokványos értelemben politikai felelősség, hogy annak a szerepnek a követelményei alapján állítják ítélszék elé, amelyre maga pályázott. Elfogadhatatlan gondolkodású politikus viszont a polgári viselkedés követelményeinek megszegéséért, hogy a kellő ünnepélyességgel fejezzük ki magunkat, a magyar nép, a magyar nemzeti együttműködés, a magyar történelem előtt felel.

7.

Minden bírónak, rátérve most már a bíró szerepére, hivatali kötelessége a jogszerűség és a természetes igazságosság közismert intézményi előírásainak követése. A bíró azzal, hogy különféle jogi esetekben megítéli, s ha szükséges, jogi érveléssel, a megfelelő jogi szövegek, a jogszabályok magyarázatával értelmezi a hatályos jogot, a jog urolmának jogait védelmezi, s így a kormányzat e „legkevésbé veszélyes” ágazatában az a szerepe, hogy biztossá tegye a polgárok számára az alapvető szabadságjogok élvezetét. Azt a bírót, aki súlyosan megszegi bírói hivatalának kötelességeit, rendes körülmények között felelősségre vonja az intézmény a maga sajátos követelményei, a bíróhoz méltó viselkedés egy becsületkódexe alapján, a hivatalos személy által vállalt belső erkölcsi követelmények értelmében.

Minden bírónak ragaszkodnia kell mindenekelőtt intézményes szerepénél fogva, elfogulatlansága biztosítékaként, politikai függetlenségéhez, ahhoz az esküjével megerősített kötelességéhez, hogy tartózkodik politikai szerepek elvállalásától és általában a politikai tevékenykedéstől, a politikai jelleg egy bizonyos, szokványos értelmében. Ellentétben egy politikussal, egy miniszterrel vagy egy parlamenti képviselővel, egy bírót sohasem vonhat felelősségre, számoltathat el a neki tulajdonított politikai szerep kötelességeire, követelményeire hivatkozva a választópolgárok egy meghatározott közössége, pártja vagy mozgalma. Abban az értelemben például, ahogyan Rogán Antal országgyűlési képviselő üzenhette meg a tiltakozó hajléktalanok *A város mindenkié* mozgalmanak, hogy ő egy egyéni választókerületben megválasztott törvényhozó, s így neki nincs semmiféle egyeztetési kötelessége általában a polgárokkal szemben, lakjanak azok prima lakásban, vagy épp ellenkezőleg, küzdjenek a lakhatás jogáért.

A bírói kormányzás azonban, ha az *aktivizmus* vádja nélkül használjuk e fordulatot, csak a törvényhozás alaptörvényét védelmező főbíró, az alkotmánybíró sajátos erkölcsi kötelessége, politikai felelőssége. Az alkotmánybíró tiszt-

te, a törvényhozás alkotmányos korlátok közé szorításával, az elengedhetetlen alkotmányos követelmények, az alapvető szabadságjogok és méltányos feltételeik megfelelően összehangolt, elsőbbséget élvező rendszerének és az azt körülbástyázó politikai kényszerítő hatalom általános felépítésének az őrzése. A polgári viselkedés e kötelességét akkor teljesíti az alkotmánybíró, amikor a kormányzat feletti bírói felügyelet valamely ügyében olyan indokok alapján vitázik alkotmánybíró társaival, amelyekről teljes jóhiszeműséggel feltételezheti, hogy azok számukra is elfogadhatóak, noha másképp, esetleg homlokegyenest ellenkező módon gondolkodnak az alkotmány és az alapvető igazságosság nagy kérdéseiről, mint ő. A nagy, kiváló alkotmánybíró nem csupán elfogadható mértékben gyakorolja, de arra használja fel e felhatalmazását, hogy igyekezzon elérni a demokrácia egy olyan felfogásának kialakulását és gyakorlati megvalósítását, amely az állam kényszerítő hatalmának gyakorlását valóban a másoktól nem függő és másokkal egyenrangú polgárok önkormányzatává teszi. Tudja ugyanis, hogy önérzetes nép az élet rajta múló, politikailag meghatározható feltételeiért, ahogy mi, magyarok mondanánk, a *felelős minisztérium* intézkedéseiért senkire és semmire nem háríthatja át a felelősséget.

A politikai jog alapelveit értelmező bíró szerepe, hogy végül megint Rousseau könyvére emlékezzünk, nem a filozófusé, aki megpróbál politikai értékek azonosításával elfogadható és ésszerű célokat kidolgozni az elérhető célok világában. Az ő szerepe a nemzet kényszerítő hatalmának igazolása az alkotmány, ha úgy tetszik, a történelmi alkotmány egy politikai felfogásának keresésével. Az ellenvéleményt elfojtó többség aláássa a közhatalom tekintélyét. Ha a magyarok látják, hogy bármelyiküknek, egy bírót is beleértve, joguk van kételkedni a nemzeti együttműködés bármely rendelkezésének bölcsességében, s látják, hogy a kormányzat döntéseit nem kritikusaik azonnali elhallgattatása, hanem a közügyek szabad vitatásának azonnali újratezdése követi, akkor nem alaptalanul érzik úgy, hogy ők olyan kormányzatnak engedelmeskednek, amelyet ők választottak maguknak, szabadon.

JEGYZET

Írásom a felelősségre vonás kiinduló fogalmi térképének felvázolásában J. L. Austin, H. L. A. Hart és Joel Feinberg klasszikus leírásain alapul. Lásd Krokovay 2006. A politikai felelősség eszméjének ebben az értelmezésében a tájékozott olvasó, gondolom, felismeri *Az igazságosság elmélete*, illetve John Rawls abból kidolgozott *politikai*, nem filozófiai szabadelvűségének gondolatait. A kötelezettségek és a természetes kötelességek Kant kötelességtanára épülő megkülönböztetéséről lásd Rawls 1997. A közös gondolkodás politikai felfogásainak magyarázatáról, az elfogadható gondolkodás többféleségéről és a polgári viselkedés kötelességének fogalmáról lásd Rawls 2008. Az alkotmányos gondolkodás követelményeinek az igazságosság

egy politikai felfogására épített elméletéről lásd Rawls 2010, illetve 2011, valamint Krokovay 2011. A jogszerűség és a természetes igazságosság előírásainak az alapvető szabadságjogok biztosításában betöltött szerepéről lásd Rawls 1997, illetve Rawls 2010. A bíró politikai felelősségének ilyen jellemzéséhez felhasználtam Frank Michelman és Lawrence H. Tribe tanulmányait: Michelman 1999; Michelman 2004; illetve Tribe 1988; és Tribe 2010. A *Társaságbeli Szerződés avagy a politikabeli törvény* eleje címlapját lásd Rousseau 1997, 12.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Austin, J. L.: *A mentségek védelme*. In: Krokovay, 2006.
- Feinberg, Joel.: *A kötelességen túli cselekedet és a szabályok*. In: Krokovay, 2006.
- Hart, H. L. A.: *Felelősség*. In: Krokovay, 2006.
- Krokovay Zsolt (szerk.) (2006): *Felelősség*. Budapest, L' Harmattan.
- Krokovay Zsolt. (2011). Rawls az alapvető szabadságjogokról és elsőbbségükről. *Fundamentum*, 2011. 1. sz.
- Michelman, Frank (1999): *Brennan and Democracy*. Princeton University Press, Princeton.
- Michelman, Frank (2004): Justice As Fairness, Legitimacy, and The Question of Judicial Review: A Comment. *Fordham Law Review*.
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest.
- Rawls, John (2008): *A népek joga. Visszatérés a közös gondolkodás eszméjéhez*. L'Harmattan, Budapest.
- Rawls, John (2010): Az alapvető szabadságjogok és elsőbbségük. *Fundamentum*, 2010. 3-4.
- Rousseau, Jean-Jacques (1997): *A társadalmi szerződésről, avagy a politikai jog elvei*. A kötetet szerkesztette, a szöveget sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította Ludassy Mária. Klett.
- Tribe, Lawrence H. (1985): *God Save This Honorable Court: How The Choice of Supreme Court Justices Shapes Our History*. New American Library, New York, New York.
- Tribe, Lawrence H. (2008): *The Invisible Constitution*. Oxford University Press, Oxford–New York.